

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **“КОРЕКЦІЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ СТРУКТУР ЯК
ЗАСОБУ ФОРМУВАННЯ “Я-ОБРАЗУ” У ШКОЛЯРІВ З ТЯЖКИМИ
ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ”**

Виконала: студентка 2 курсу
групи KorLs1-M20z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Гаврилова Ярина Олексіївна

Керівник:
Руденко Л.М.,
доктор психол. наук, професор

Рецензент:
Співак В.І.,
кандидат психологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ БАЗИС ПРОБЛЕМИ КОРЕКЦІЇ “Я ОБРАЗУ” ШЛЯХОМ РОЗВИТКУ ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧНИХ СТРУКТУР У ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ.....	8
1.1. Характеристика поняття “Я-образ”.....	8
1.2. Особливості розвитку “Я-образу” у дітей з нормотиповим розвитком та особливими освітніми потребами.....	19
1.3. Стан розвитку та формування лексико-семантичних структур у дітей з тяжкими порушеннями мовлення.....	30
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ ІІ. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ТА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ “Я-ОБРАЗУ” У ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ.....	40
2.1. Характеристика методики дослідження “Я-образу” у дітей з тяжкими порушеннями мовлення.....	40
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	52
2.3. Програма корекції лексико-семантичних структур у дітей з тяжкими порушеннями мовлення у дітей середнього шкільного віку.....	70
Висновки до другого розділу.....	73
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

“Я-концепція” (“Я-образ”) як сукупність уявлень про себе, формується у процесі взаємодії індивіда з навколишнім середовищем. Інтерес до проблеми особливостей “Я-образу” обумовлений тим, що це ядро особистості людини. Воно є її центром і формує численну кількість зв’язків із усіма психічними утвореннями, виступає в ролі об’єднуючого фактору усіх форм і видів діяльності людини, є визначальним фактором, що забезпечує ставлення людини до себе, інших, світу та визначає її напрямок активності. У дітей з тяжкими порушеннями мовлення середнього шкільного віку це центральне утворення спеціально не вивчалось.

Шкільний вік є найбільш сприятливим для становлення “Я-концепції”, що забезпечить подальшу реалізацію особистості в житті. Саме на цьому етапі розвитку, “Я-образ” характеризується найбільшою пластичністю завдяки чому можлива якісна зміна у ході значимої для дитини навчально-пізнавальної діяльності.

У віковій і педагогічній психології середній шкільний вік займає особливе місце, один із найскладніших періодів дитинства. У цей період діти роблять перші кроки на шляху становлення самостійності, особливо в навчальній діяльності. Починається свідоме формування власного особистісного простору, на що вказує протест проти тих, хто пробує його змінити: батьків, однолітків та вчителів тощо. Дуже важливо, з яким ступенем емоційно-мотиваційної, інтелектуальної та мовленнєвої готовності дитина підходить до цього періоду розвитку.

Особливості засвоєння мовлення в цілому та словника дітьми з порушеннями мовлення були предметом дослідження багатьох науковців (О. Мілевської, О. Ревуцької, Є. Соботович, Л. Трофименко, М. Шеремет та інших). Самі лексико-семантичні структури у дітей з тяжкими порушеннями мовлення (надалі – ТПМ) переважно досліджувалися у дошкільному та молодшому шкільному віці. Так, О. Мілевською було визначено переважання у першокласників із загальним недорозвиненням мовлення (надалі – ЗНМ)

акустичної, інтуїтивно-практичної та ситуативно-випадкової мовленнєво-мислиннєвих стратегій засвоєння значення слова, при слабкості продуктивної стратегії семантична обробки слова з орієнтацією на смислові зв'язки.

Л. Трофименко, Є. Соботович було визначено суттєве відставання у розвитку лексико-семантичних структур у дошкільнят із ЗНМ та певні особливості їхнього розвитку: різке переважання синтагматичних асоціацій над парадигматичними (тоді, коли за нормотипового розвитку усе навпаки).

Семантичні поля слів у дітей з ТПМ середнього шкільного віку були спеціально вивчені О. Ткач. Дослідження особливостей розвитку семантичних полів слів у дітей із важкими порушеннями мовлення середнього шкільного віку показали наявність звуженого обсягу розвитку лексико-семантичних структур, диспропорційність самих лексичних компонентів та синтагматичних, епідигматичних та парадигматичних зв'язків між ними. Також усіма зазначеними науковцями було визначено необхідність проведення корекційного навчання не лише у напрямку накопичення словника, але і розвитку системи зв'язків у межах семантичного поля слів.

Незважаючи на те, що самі лексико-семантичні структури були предметом дослідження науковців, особистісний аспект зазначеної проблеми був розглянутий у дітей із ТПМ недостатньо повно. "Я-образ" у дітей із важкими порушеннями мовлення теж спеціально вивченим не був.

Актуальність даної проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість в логіці сучасних вимог до організації освітньо-корекційного процесу в закладі загальної середньої освіти стали підставою для визначення теми дослідження: "Корекція лексико-семантичних структур як засобу формування "Я-образу" у школярів з важкими порушеннями мовлення".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Магістерське дослідження виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри логопедії та спеціальних методик факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка “Інноваційні технології в дослідженні і розвитку дітей з порушеннями інтелекту та мовлення в сучасних умовах становлення спеціальної та інклюзивної освіти”.

Мета дослідження: за результатами вивчення особливостей “Я-образу” у дітей з ТПМ середнього шкільного віку визначити шляхи розвитку лексико-семантичних структур з метою формування у них гармонійної особистості.

Завдання дослідження:

1) На підставі аналізу науково-теоретичних джерел визначити сутність поняття “Я-образ” та вплив порушень лексико-семантичних структур на становлення цього поняття у свідомості дитини.

2) Вивчити та охарактеризувати особливості розвитку “Я-образ” у дітей з ТПМ середнього шкільного віку.

3) Сформувати програму для формування гармонійного розвитку “Я-образу” у дітей з ТПМ середнього шкільного віку шляхом формування у них лексико-семантичних структур.

Об’єкт дослідження: процес формування “Я-образу” у дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Предмет дослідження: особливості корекції “Я-образу” шляхом формування лексико-семантичних структур у дітей з ТПМ середнього шкільного віку.

Методи дослідження: науково-теоретичний аналіз та узагальнення його результатів; констатувальний експеримент, проєктивні методики (“Малюнок людини”, “Гомункулус”); моделювання лексико-семантичних структур.

У процесі дослідження нами використовувались такі **методи:** *теоретичні:* вивчення, аналіз й узагальнення спеціальної психолого-педагогічної літератури з метою виявлення стану досліджуваної проблеми, систематизації теоретичних положень та узагальнення педагогічного досвіду корекції усного мовлення у дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку;

емпіричні: дослідження “Я-образу” з використанням проєктивної методики “Малюнок людини” у дітей з нормотиповим розвитком і загальним недорозвитком мовлення III, IV рівнів; *статистичні*: кількісний і якісний аналіз одержаних експериментальних даних дослідження.

Теоретичне значення: охарактеризовано особливості “Я образу” у дітей середнього шкільного віку з нормо-типним розвитком та ТПМ. Визначено та описано зміст та методи проведення корекційного навчання, яке б забезпечило корекцію “Я образу” у школярів з ТПМ та сприяло б розвитку у них лексико-семантичних умінь.

Практичне значення: запропоновані результати дослідження “Я образу” та програма може бути застосована для діагностики та проведення корекційного навчання із дітьми середнього шкільного віку не лише із ТПМ, а й з нормотиповим розвитком. Така робота може здійснюватися як логопедом так і психологом закладу загальної середньої освіти.

Дослідження проводилося **на базі** закладів загальної середньої освіти № 12 та № 9 міста Кам’янця-Подільського, Хмельницької області. У дослідженні взяли участь 18 дітей середнього шкільного віку – 11-12 років. Серед них визначено 12 дітей із нормотиповим розвитком та 6 із ЗНМ III рівнів, у трьох із них – при моторній алалії, а у ще у трьох було діагностовано супровідно ЗПР.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження апробовані на науковій конференції здобувачів і магістрантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2021 році. Результати роботи висвітлено у статі “Особливості розвитку мовлення дітей раннього віку” // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційної педагогіка і психологія / за ред. Н. Гаврилової. Вип. 12. Кам’янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 56-65.

Структура роботи: магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел у загальній кількості 73 джерела та додатків.

ВИСНОВКИ

Аналіз та узагальнення зібраних в процесі дослідження матеріалів дозволив сформулювати наступні висновки:

1. Визначено, що “Я-образ” є складовою “Я-концепції”, де “Я-концепція” розглядається як складна динамічна система, що розвивається під впливом соціокультурного оточення, в якому перебуває особистість впродовж усього життя. “Я-образ” при цьому розглядають як когнітивну складову “Я-концепції”, що визначає глибинну сутність людини, її самість, автентичність, яка дозволяє їй відрізнити себе від інших, відчувати, переживати, усвідомлювати реальність свого існування, розглядати себе зсередини, змінювати і регулювати свою життєдіяльність.

Розвиток “Я-образу” у дітей за нормотипового розвитку відбувається послідовно, через усвідомлення та сприйняття себе суб’єктом діяльності, учасником ситуації взаємодії та спілкування у сім’ї та соціумі. Це спрямовує їх до самоусвідомлення, самовизначення і свідомої регуляції власних дій. Особливості “Я-образу” у дітей середнього шкільного віку за нормотипового розвитку описані не чітко, хоча з’ясовано, що у цей період особливо помітно проявляються його деформації, які закладаються у свідомість, починаючи з дошкільного віку. Ці деформації пов’язують зі станом сформованості у них когнітивної сфери та соціальної взаємодії з оточуючим середовищем.

У дітей із ТПМ проблема особливостей розвитку та формування “Я-образу” спеціально вивчена не була, хоча є дані про наявність відставання та специфіки розвитку у них особистісної сфери. Такі особливості пов’язують як із порушеннями у них лексико-семантичної складової мовлення, так і зі специфікою розвитку у них когнітивної та комунікативної сфер.

2. Вивчення “Я-образу” за допомогою проєктивної методики “Малюнок людини” та аналіз зібраних матеріалів дозволили визначити особливості його розвитку у дітей середнього шкільного віку з нормотиповим розвитком та ТПМ за такими параметрами: 1) відповідність “Я-образу” віку; 2) ставлення до власної зовнішності; 3) усвідомлення себе, свого внутрішнього

потенціалу; 4) самоконтроль за своїми внутрішніми станами та зовнішніми їх проявами; 5) взаємостосунки із соціумом.

З'ясовано, що деформації "Я-образу" притаманні як дітям з нормотиповим розвитком, так і порушеннями мовлення.

Виявлено, що навіть за нормотипового розвитку у дітей може спостерігатися сповільнений темп визрівання "Я-образу". Відставання у його розвитку виявлено у 67% школярів. У дітей з ТПМ таке відставання виявлено у всіх 100% випадків.

Дослідження показало, що ставлення до власної зовнішності ("Я-зовні") як при нормотиповому розвитку, так і при ТПМ у дітей віком 11-12 років має гендерні залежності. Дівчата надають вагоміше значення своїй зовнішності і переживають з цього приводу, тоді, коли хлопцям байдуже до того, як вони виглядають.

Вивчення усвідомлення себе, свого внутрішнього потенціалу виявило ряд суттєвих відмінностей у дітей з нормотиповим розвитком та при ТПМ, які вказують на недостатність сформованості в останніх кігнітивної сфери. Зокрема, при нормотиповому розвитку у дівчат спостерігалася виражена спрямованість на самопізнання, тоді як у хлопців погляд на себе формувався з позиції того, як їх бачили інші, переважно друзі. Самооцінка при цьому у більшості (50%) була занижена у 33% завищена і лише у 17% адекватна.

У школярів з ТПМ спостерігалася або занижена самооцінка із потребою самопізнання, або завищена оцінка при відсутності потреби у самоаналізі. В обох випадках таке самоусвідомлення не відповідало "Я-реальному" і було значніше порушеним, ніж за нормотипового розвитку.

Визначено, що діти з нормотиповим розвитком більше концентруються на інтелектуальній сфері, вони частіше допитливі, тоді, коли учням з ТПМ більше притаманна зосередженість на тілесних відчуттях. Це визначає коло їхніх життєвих інтересів: за нормотипового розвитку школярі частіше (58%) надають перевагу інтелектуальним видам діяльності, інколи люблять

виконувати ручну працю (25%). Учні з ТПМ у цьому віці у більшості (83%) ще ігнорують і один, і інший напрямок можливої майбутньої самореалізації.

Обом групам учнів притаманна, у більшості (83%), активна життєва позиція, яка в окремих випадках носить агресивний характер. Зниження загальної активності спостерігалось лише у 17% дітей.

У дітей з нормотиповим розвитком вивлено чіткі залежності між впевненістю у собі та підтримкою у соціумі. За умов наявності хорошої підтримки з боку сім'ї та соціуму в них була сформована впевненість у собі, а то і відчуття переваги над іншими. При відсутності підтримки з боку дорослих спостерігалась невпевненість у собі. Виявлено, що при ТПМ у дітей при відсутності підтримки з боку соціального середовища рівнозначно може спостерігатися самовпевненість, впевненість і недостатня впевненість у собі.

Визначено, що у дітей із нормотиповим розвитком функція інтелектуального контролю або відповідна реалізації власних потреб, або завищена, що гальмує розвиток у них чуттєвої сфери, загальної активності та пізнання своїх реальних можливостей.

При ТПМ у більшості (83%) контроль за чуттєвою та поведінковою сферами суттєво знижений, через що вони часто виступають порушниками поведінки, до навчання їх потрібно спонукати, а увагу на виконанні завдань допомагати втримувати.

Вивчення такої грані особистості, як "Я-соціум" показало, що діти з ТПМ легко встановлюють стосунки з іншими, більшість із них (67%) дружні та відкриті у спілкуванні з дорослими. У школярів з нормотиповим розвитком в більшості (58%) є диференційовані труднощі у встановленні спілкування з оточуючими: напруженість, вважають, що це мають робити інші тощо. Ще більше із них (75%) стримані у спілкуванні. І лише 25% встановлюють легко контакт і відкриті у спілкуванні з іншими.

3. Програма формування "Я-образу" врахувала виявлені у дітей з ТПМ середнього шкільного віку порушення особистісної сфери. Було визначено необхідність спрямування корекційного навчання на формування:

- 1) загальної обізнаності, що забезпечить розширення кола інтересів дитини, які необхідні для майбутньої самореалізації;
- 2) усвідомленого ставлення до себе – зовнішнього та внутрішнього (своїх реальних можливостей);
- 3) самоконтролю;
- 5) усвідомленого ставлення до внутрішніх переживань та емоційних проявів.

З огляду на це, було передбачено підбір змістових компонентів (лексем) для проведення корекційного навчання та методів.

Визначено, що саме корекція лексико-семантичних структур у дітей з ТПМ сприятиме корекції у них первинного – важкого порушення мовлення та формування свідомого ставлення до себе, своїх емоційних переживань, визначенню життєвих орієнтирів, що відповідають їхнім реальним можливостям, а також забезпечить розвиток інтелектуального контролю.

Для формування “Я-образу” у дітей з ТПМ середнього шкільного віку визначено змістові компоненти програми, які включили лексико-семантичні структури, що позначають та асоціюються з емоціями, зовнішнім виглядом, критичністю-самокритичністю, можливостями (задатками і здібностями). Матеріал, що передбачав формування у школярів з ТПМ загальної обізнаності ширший і включав такі сфери, як навчання, спорт, дозвілля, сучасні професії.

Визначено та охарактеризовано комплекс психолінгвістичних методів, які будуть ефективними для реалізації змістових компонентів програми та формування у дітей з ТПМ функції самоконтролю.

Наше дослідження не вичерпує усіх аспектів і буде продовжене з метою удосконалення програми, формування методики корекції “Я-образу” у дітей середнього шкільного віку та апробації сформованої методики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. Учебное пособие для студентов вузов. 4-е издание, стереотипное. Москва: Академия, 1999. 672 с.
2. Андрусишина Л.А. Стан сформованості категоріального мислення у старших дошкільників з НВЗНМ // *Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць*: Вип. 2. Київ: Актуальна освіта, 2005. С. 27-33.
3. Андрусишина Л. Психологічні характеристики сформованості операції класифікації у дітей із загальним недорозвиненням мовлення / Л. Андрусишина // *Дефектологія*. 2003. № 4. С. 37-40.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. Москва: Прогресс, 1986. 422 с.
5. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех; Київ. Ін-т змісту і методів навчання. 1998. 204 с.
6. Бех І.Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І.Д. Бех. Київ. Либідь. 2003. 344 с.
7. Бех І.Д. Проблема особистісних цінностей : стан і орієнтири дослідження / І.Д. Бех //: *Українська психологія сучасний потенціал* Матеріали Четвертих Костюківських читань в 3-х тт. Київ. Вид-во ДОК. 1996. Т. 1. С. 57-69.
8. Белова.О. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія. Кам'янець-Подільський. ПП Медобори 2006. 2017. 234 с.
9. Белова.О. Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку: Монографія. Кам'янець-Подільський. ПП Медобори-2006. 2018. 242 с.
10. Беянин В.П. Основы психолингвистической диагностики. Москва: Тривола, 2000. 248 с.
11. Близнюк К.Р. Лексико-семантичне поле як фрагмент мовної картини світу (на матеріалі семантичного мікрополя «courage» в англійській мові) // *МОВА І КУЛЬТУРА*. (Науковий журнал). Київ. Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Т. III (188). Вип. 20. С. 52-58.

12. Богуш А.М. Мовленнєве спілкування як лінгводидактична проблема / А.М. Богуш. Одеса. 2006. 176 с.
13. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. / Л.И. Божович / Под ред. Д.И. Фельдштейна; 3-е изд. Москва. МПСИ. Воронеж. МОДЭК. 2001. 349 с.
14. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростков / М.И. Боришевский. Київ. Вища школа. 1980. 167 с.
15. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія / І.С. Булах. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2003. 340 с.
16. Бурлакова М.К. Коррекция сложных речевых расстройств. Москва. В. Секачѳв. 1997. 352 с.
17. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку "Я-образу" акцентуєваних підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Бушай Ігор Михайлович. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2000. 19 с.
18. Валявко С.М., Шулекина Ю.А. Изучение смыслового висприяття лексико-грамматических конструкций старшими дошкольниками // *Специальное образование*. 2016. №1. С.38-51.
19. Гаврилова Н.С. Класифікація порушень артикуляційної моторики: <https://aqce.com.ua/vypusk-7-t-1-t-2/gavrilova-ns-klasifikacija-porushen-artikuljacijnoi-motoriki.html>
20. Гавриловська К.П., Фурман О.І. Особливості Я-концепції підлітків з вадами слуху / *Педагогіка і психологія: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: (15-16 квітня 2016 р., м. Одеса). Одеса. ГО "Південна фундація педагогіки". 2016. С. 38-42.
21. Григор'єва І.О., Макаренко І.В., Махукова Т.В. Принципи й методи формування лексико-фразеологічних засобів у структурі мовної особистості молодшого школяра із тяжкими порушеннями мовлення.

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:owWtUyf9OxsJ:dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4953/1/_2018_.pdf+&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua

22. Грись А.М. Адаптивні функції образу Я неповнолітніх / А.М. Грись // *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. 2011. 13, Ч. 5. С. 85-93.
23. Гурлева Т. Причини виникнення і перспективи попередження підліткової важковиховуваності // *Практична психологія і соціальна робота*. 2007. № 7. С. 36-42.
24. Ільїна Н.В. Розвиток структури лексичного значення слова у дітей дошкільного віку. Київ. Слово. 2017. 124 с.
25. Іляшенко Т.Д. Чому їм важко вчитися? Причини виникнення труднощів у навчанні дітей / Т. Д. Іляшенко // *Практична психологія та соціальна робота*: щоміс. наук.-практ. освітньо-метод. журн. 2012. № 9. С. 26-33.
<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7544/Ilyina.pdf?sequence=1>
26. Караулов Ю. Структура лексико-семантичного поля // *Филологічні науки*. 1972. №1. С. 57–68.
27. Карапетрова О.В. “Я-образ” молодших школярів як чинник соціально-психологічної адаптації дітей у колективі художньої самодіяльності.
<https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/8764/1/19.pdf>
28. Кон И.С. Категорія «Я» в психології / И.С. Кон // *Психологічний журнал*. 1981. Том 2, № 3, 1981. С. 25-39.
29. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія: навч. посібник. Київ. Знання. 2010. 293 с.
30. Кондукова С.В. Шеремет М.К. Фізіологічні і психологічні передумови мовленнєвого розвитку в нормі та патології / С. В. Кондукова, М. К. Шеремет // *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* :Зб. наукових праць. Випуск 27. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 5-7.

31. Корчевна О.М. Проблема становлення, розвитку, формування та змін “Я-концепція” особистості. <http://ap.uu.edu.ua/article/417>
32. Лалаева Р.И., Серебрякова Н.В. Формирование лексики и грамматического строя у дошкольников с общим недоразвитием речи / Р.И. Лалаева, Н.В. Серебрякова. – Санкт-Петербург. Питер. 2001. 216 с.
33. Левицький В.Е. Збагачення лексичного запасу учнів молодших класів з порушеннями розумового розвитку зображувальними засобами на уроках мови та читання: <https://aqce.com.ua/vipusk-n12-2019/enrichment-of-lexical-stock-of-pupils-of-elementary-grades-with-intellectual-disabilities.html>
34. Логопедія: Підручник / За ред. М.К. Шеремет. Вид. 5-те. Київ. Видавничий дім “Слово”. 2018. 856 с.
35. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия [2-е изд]. Москва. Изд-во МГУ. 1998. 336 с.
36. Махукова Т.В. Формування первинних уявлень та узагальнень щодо експресивно-характеризуючого значення фразеологізмів у молодших школярів з ТПМ в системі корекційної роботи з розвитку культури спілкування / Т.В. Махукова // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія*. Зб. наукових праць. Київ. НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011. № 18. С. 165-170.
37. Маховер К. Проективный рисунок человека / К. Маховер. Москва. Изд-во «Смысл». 1996. 90 с.
38. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии / И.И. Мамайчук. Санкт-Петербург. Речь. 2001. 220 с.
39. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук 19.00.08 спеціальна психологія. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2017. 268 с.
40. Мартиненко І.В. Логопсихологія. 2 вид. / І.В. Мартиненко. Київ. ДІА. 2016. 116 с.

41. Мартиненко І.В. Комуникативний потенціал особистості як фактор ефективного спілкування дітей із системними порушеннями мовлення. / І. В. Мартиненко // *Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року)* / [За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка]. Київ, 2016. С. 383-391. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>
42. Матвеева М.П. Особливості «Я-образу» розумово відсталих підлітків. Автореферат дисертації на здобуття наук. ст. канд. психологічних. наук. Київ, 1994.-22с.
43. Миронова С.П. Розвиток свідомого ставлення до навчання у дітей з інтелектуальними порушеннями розвитку в контексті реалізації концепції нової української школи: <https://aqce.com.ua/vipusk-n14-2019/mironova-spr-zvitok-svidomogo-stavlennja-do-navchannja-u-ditej.html>
44. Мілевська О.П., Холод А.Т. Корекція лексичних умінь у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення (на матеріалі дієслів-антонімів).
file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%B0/Downloads/logoped_2013_3_13.pdf
45. Мілевська О.П. Особливості семантичної домінанти сприймання слова у дітей із загальним недорозвиненням мовлення.
<https://aqce.com.ua/download/publications/575/534.pdf/>
46. Мудрик А.В. Социализация человека. Москва. Академия. 2004. 304 с.
47. Піроженко Т. Мовлення дитини: Психологія мовленнєвих досягнень дитини. Київ. Главник. 2005 112 с.
48. Притыко И.Л. Особенности “образа Я” у детей с врожденными пороками развития черепно-лицевой области: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Притыко Ирина Львовна. Москва. Соврем. гуманитар. акад. 2012. 185 с.
49. Рібцун Ю.В. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ: програмно-методичний комплекс (Рекоменд. МОН

- України, Лист № 1/11-9371 від 11.10.2010 р.) / Юлія Валентинівна Рібцун. Київ. Освіта України. 2011. 292 с.
50. Рібцун Ю.В. Обстеження лексичної сторони імпресивного мовлення молодших дошкільників із ЗНМ / Ю.В. Рібцун // *Теорія і практика сучасної логопедії* : зб. наук. пр. Київ. 2007. Вип. 4. С. 95-103.
51. Рубинштейн С.Л. Самосознание личности и ее жизненный путь / С.Л. Рубинштейн // *Психология личности. Тексты* / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер. Москва. МГУ. 1982. 286 с.
52. Соботович Є. Нормативні показники мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку // *Дефектологія*. 2003. № 2. С. 3-8.
53. Соботович Є.Ф. Зміст та особливості роботи щодо формування семантичної структури слова у дітей з вадами розвитку // *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*: Наук.-метод. зб. / За ред. Бондаря В.І., Луцько К.В. Київ. Інститут дефектології АПН України. 2000. С. 155-158.
54. Соботович Є.Ф. Формування семантичної структури слова у дітей з вадами мовленнєвого розвитку *Теорія і практика сучасної логопедії*: Збірник наукових праць: Вип. 2. Київ. Актуальна освіта. 2005. С. 3-17.
55. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т. Соколова. Москва. МГУ. 1989. 210 с.
56. Столин В. В. Самосознание личности / В.В. Столин. Москва. Изд-во МГУ. 1983. 284 с.
57. Тарасун В.В. Логодидактика / В.В. Тарасун. 2-е видання. Київ. Видавничий Дім "Слово". 2011. 392 с.
58. Тарасун В.В. Нейробіологія розвитку і навчання дитини. *Теорія і практика аутології. Основи психосоматики* / мультимедійний супровід навчальних дисциплін. Київ. Книга-плюс. 2017. 304 с.
59. Тищенко В.В. Формування інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності у розумово відсталих дошкільників: Дис. ... канд пед. наук. Київ. Інститут дефектології АПН України. 1999. 225 с.

60. Ткач О.М. Логопедія: формування семантичних полів слів у дітей із системними порушеннями мовлення. Монографія / Ткач Оксана Михайлівна. Кам'янець-Подільський. ПП "Аксиома". 2019. 240 с.
61. Трофименко Л.І. Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення: Дис. канд. пед. наук. Київ. Інститут спеціальної педагогіки АПН України. 2004. 190 с.
62. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення / Програмно-методичний комплекс. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2012. 124 с.
63. Трофименко Л.І. Засвоєння лексико-семантичних мовних явищ дошкільниками із загальним недорозвитком мовлення. Зб. наукових праць. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2008. №11. С. 215-219.
64. Трофименко Л.І. Теоретичні передумови формування морфологічних знань у школярів із тяжкими порушеннями мовлення.
https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=LfVCbz8AAAAAJ&citation_for_view=LfVCbz8AAAAAJ:eQOLeE2rZwMC
65. Трофименко Л.І. Формування орієнтування на слово як одиницю мови у дошкільників із ЗНМ // *Дефектологія*. 2011. № 4. С. 35-38.
66. Уроки психології / Упорядник О.Главник. Київ. Шкільний світ. 2002. 112 с.
67. Ушакова Т.Н. Речь и язык в контексте проблем когнитивного развития // *Когнитивные исследования: проблема развития*: сб. науч. тр. Вып. 3. Москва. Изд-во «Институт психологии РАН». 2009. С. 237-245.
68. Цветкова Л.С. Афазия и восстановительное обучение. Москва. Просвещение. 1988. 2007 с.
69. Чайка Г.В. "Я-концепція" як структурно-динамічний аспект поняття "Я" в працях українських і зарубіжних дослідників:
<http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v11/i14/22.pdf>

70. Чередніченко Н.В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із важкими порушеннями мовлення (ТПМ). Навчально-методичний посібник (курс лекцій) / Н.В. Чередніченко. Київ. Видавничий Дім "Слово". 2012. 208 с.

71. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. / И.И. Чеснокова. Москва. Наука. 1977. 144 с.

72. Шевченко Н.Ф., Трушицина Ю.І. Особливості прояву "Я-образу" у дітей з щелепно-лицевими аномаліями.

[file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%B0/Downloads/25%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%B0/Downloads/25%20(1).pdf)

73. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. Ростов-на-Дону. Феникс. 1998. 539 с.